

Katarzyna Meyza

Nowożytny warsztat garncarski ze Starej Warszawy. Nowe ustalenia

Badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone w Warszawie w latach czterdziestych i pięćdziesiątych ubiegłego wieku związane były bezpośrednio z odbudową ze zniszczeń wojennych dzielnicy Staromiejskiej i Zamku. Celem prac badawczych było oczekiwane przez historyków odnalezienie świadectw przedlokacyjnej historii miasta¹. Pierwsze prace terenowe podjęto w latach 1948–1949 przy budowie trasy W-Z², następnie zaś w 1950 r. na terenie zamku³.

W rok później, w roku 1951 powstała Komisja Badań Dawnej Warszawy (dalej cyt.: KBDW), której celem było zbadanie zespołu miejskiego w drodze prac kompleksowych: archeologicznych, architektonicznych i historycznych. Do roku 1956 przeprowadzono prace archeologiczne na 25 tzw. stanowiskach stałych oraz 43 punktach interwencji archeologicznej⁴.

Badania archeologiczne na Międzymurzu (stanowisko III KBDW) prowadzone były od roku 1952 na obszarze międzymurza, a w latach 1953–1954 na terenie fosy (ryc. 1). Celem ich było zbadanie posadowienia i konstrukcji wewnętrznych i zewnętrznych murów obronnych. W trakcie prac cennym odkryciem stało się odsłonięcie relikwów dwóch pieców garncarskich, ulokowanych na zasypisku fosy, przy ścianie zewnętrznego muru obronnego.

Ryc. 1. Plan sytuacyjny stanowiska III KBDW, Warszawa Stare Miasto. Rys. G. Zborowska

Fig. 1. A plan of site III KBDW, Warsaw, the Old Town. Drawn by G. Zborowska

¹ K. Meyza, *Badania archeologiczne na Pl. Zamkowym w Warszawie w latach 1977–83*, „Almanach Muzealny”, t. 4, 2003, s. 11.

² Wówczas to prowadzący badania Tadeusz Żurowski, architekt i konserwator, po raz pierwszy użył terminu archeologia historyczna dla określenia charakteru tych prac, T. Żurowski, *Badania archeologiczne na trasie W-Z w Warszawie w 1948 r.*, „Ochrona Zabytków”, R. 2, nr 2, 1948–1949, s. 85–86.

³ W. Pela, *Historia badań archeologicznych i architektonicznych dawnej Warszawy*, Archeologia Dawnej Warszawy, t. 2, Warszawa 2013, s. 256.

⁴ W. Szczygielska, *Komisja Badań Dawnej Warszawy; prace archeologiczne*, „Kronika Zamkowa”, nr 1 (23), Warszawa 1991, s. 22–29.

Eksplorację wykopów prowadzono warstwami mechanicznymi o miąższości 20 cm, którą zakończono po osiągnięciu poziomu calca, na głębokości 630 cm. Wydzielane warstwy oznaczano cyframi rzymskimi. Prowadzono dokumentację pomiarową i wykonano rysunki barwne układów stratygraficznych. Formularz zastosowany dla celów inwentaryzacji znalezisk miał charakter ogólnie stosowany w KBDW i zawierał rubryki: numer inwentarza, lokalizacja, opis warstwy, materiał zabytkowy (ceramika, kości, żelazo, szkło, inne), data znalezienia, uwagi. W przypadku materiału zabytkowego takiego jak skóra, drewno, kafle, cegły, ich liczbę odnotowywano w rubryce Inne. Należy się domyślać, że fajki gliniane zarejestrowano jako zabytki ceramiczne.

W polowym inwentarzu znalezisk, w rubryce Lokalizacja, notowano także obserwacje informujące o charakterze funkcjonalnym warstw, na przykład: wkop. Przy opisie obiektów jakimi były piece, stosowano określenia: wewnątrz, ruszt, obudowa, osypisko. Karty inwentarza są zachowane w dość dobrym stanie pomimo powielania ich metodą ozalidu. Zarchiwizowane są w zbiorach Działu Archeologicznego Muzeum Warszawy

Wyniki prac zostały opublikowane w roku 1955⁵. Autorzy przedstawili rezultaty badań jednego z dwóch pieców garncarskich, podbudowując swój pogląd na jego datowanie danymi ze źródeł pisanych⁶. W pracy zamieszczone zostały fotografie naczyń, kafli i stempli do wyciskania na nich wzorów, fajek glinianych — lulek i stojaków do ich wypalania, plan pieca oraz rekonstrukcja rysunkowa jego kształtu⁷.

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku realizowano projekt prezentacji fajek glinianych pochodzących z badań archeologicznych na terenie Starego Miasta i Zamku Królewskiego w Warszawie⁸. W pracy publikującej fajki jednorodne i złożone tzw. lulkki przywołano artykuł A. Świechowskiej i R. Dukwicza. Celem było podkreślenie faktu, że odkryty w latach pięćdziesiątych XX wieku piec jest ciągle jedynym świadectwem produkcji lulek w warszawskim warsztacie garncarskim. Kontynuacją studiów nad produkcją lulek glinianych w Warszawie była prezentacja stratygrafii i kontekstu towarzyszącego obiektowi, jakim był odkryty piec garncarski⁹.

Wspomnianym źródłem pisanim odnalezionym w archiwum był testament sporządzony w roku 1696 przez mistrza garncarskiego Jana Rosołowicza, zamieszkałego „na gruncie miejskim pod murem za Poboczną Bramą”, i zapisany w *Protocollon iuratorum* i *Protocollon testamentorum Offici Consularis* Starej Warszawy¹⁰. Zawiera on także spis majątku ruchomego, takiego jak naczynia stołowe, skrzynie z ubiorami i bielizną, oraz niewielką kwotę pieniędzy. W zapisie testamentowym odnotowano także spis gotowych wyrobów z jego warsztatu. Było tam:

- „kafli na kop sześć białych”
- „misek malowanych ze cztery kopy”
- „garnki”
- „kafli zielonych kop trzy”
- „[...] prostych ze dwie kopie”
- „dwa koła garncarskie”
- „ołowiu rozplywanego dwa cetnary”.

⁵ A. Świechowska, R. Dukwicz, *Warsztat garncarski z końca XVII w.*, [w:] *Szkice Staromiejskie*, red. O. Puciata, Warszawa 1955, s. 151–173.

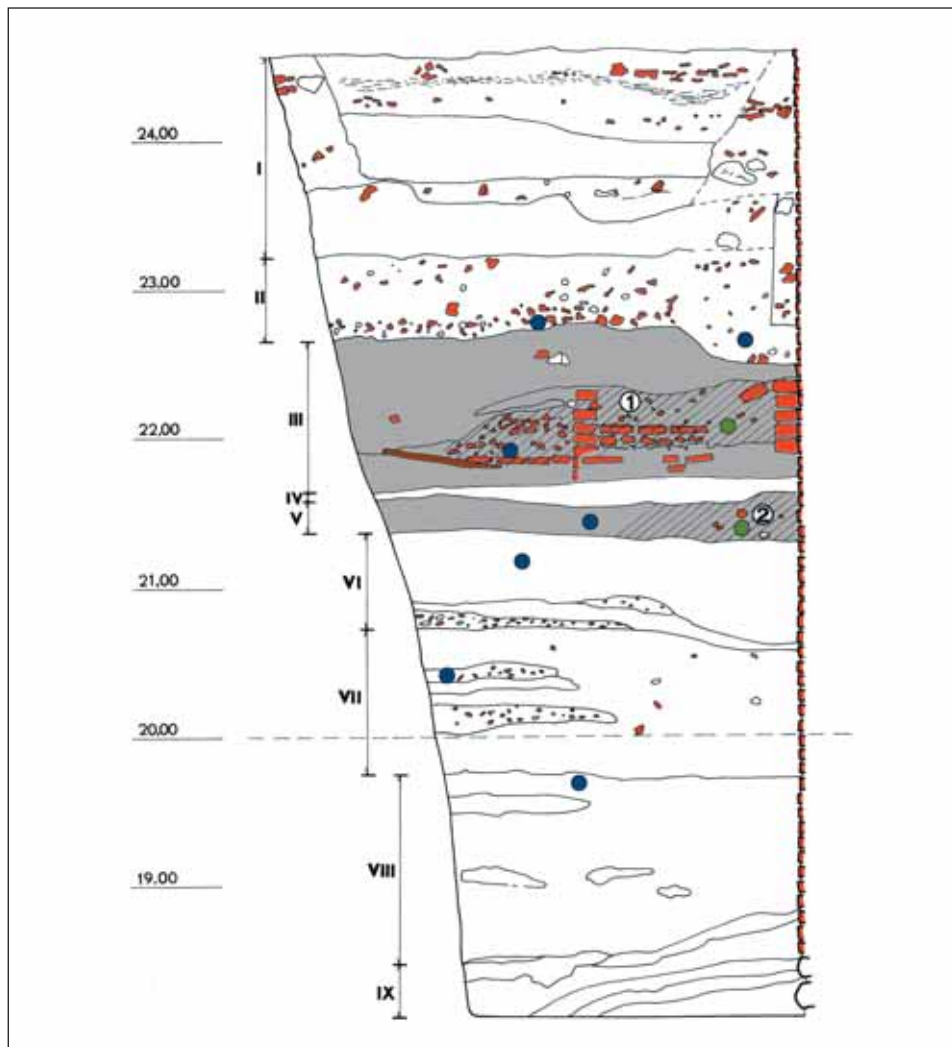
⁶ Tamże, s. 151–160.

⁷ Tamże, tabl. 1–23.

⁸ K. Meyza, *Fajki gliniane z drugiej połowy XVII i z pierwszej połowy XVIII w.*, „Almanach Muzealny”, t. 1, 1997, s. 31–44.

⁹ K. Meyza, *Die Herstellung von Tonpfeifern in einer warschauer Töpferwerkstatt vom Ende des 17. und ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, „Knasterkopf”, 2004, s. 55–59.

¹⁰ A. Świechowska, R. Dukwicz, op. cit., s. 156–157.

Ryc. 2. Przekrój przez uwarstwienia fosi z oznaczeniem bloku warstw, w którym odkryto piec; punkty zielone — miejsca znalezienia fajek złożonych; punkty niebieskie — fajek jednorodnych.
Rys. U. Skwara-Nieckuła, G. Zborowska

Fig. 2. A cross-section of the strata of the moat, with an indication of the strata where the kilns were discovered; green points — places where composite pipes were found; blue points — places where one-piece pipes were found. Drawn by U. Skwara-Nieckuła, G. Zborowska

W zapisie znalazło się też oświadczenie spadkodawcy, że w momencie spisania testamentu nie miał ani cyny ani miedzi, jak również mosiądzu¹¹.

Z badań archeologicznych na stanowisku III, oprócz przedmiotów zabytkowych, zachowała się też dokumentacja opisowa, pomiarowa i rysunkowa. Brak prezentacji analizy stratygrafii w artykule A. Świechowskiej i R. Dukwicza spowodował konieczność powrotu do doku-

¹¹ Tamże, s. 157.

mentacji i uzupełnienie tej luki. W inwentarzach polowych znajdujemy opis i numerację warstw. Zarejestrowano ich dziewięć: od górnych warstw zasypiskowych I i II do najniższej warstwy nr IX, opadającej w kierunku dna fosy (ryc. 2). Trzy z nich (III–V) opisano jako ściśle związane z relikami pieców. W warstwie III odkryto pozostałości pieca nr 1 — podstawę w kształcie niepełnego koła o średnicy 140 cm i fragmenty ścian bocznych pochylonych do wnętrza. Piec był dobudowany do łoża zewnętrznego muru obronnego, w którego ścianie wykuty był pionowy przewód dymowy. Wnętrze pieca miało zachowane palenisko i ceglany ruszt. Ponadto wyróżniono rumowisko pieca, poziom chodzenia i podsypkę pod piec (ryc. 3). Badania archeologiczne wykazały, że w piecu tym wypalano trzy rodzaje wyrobów glinianych: naczynia, kafle i fajki. Do niedawna znany był on jako jedyny relikwit warsztatu produkującego fajki gliniane — lulkki w Środkowej Europie.

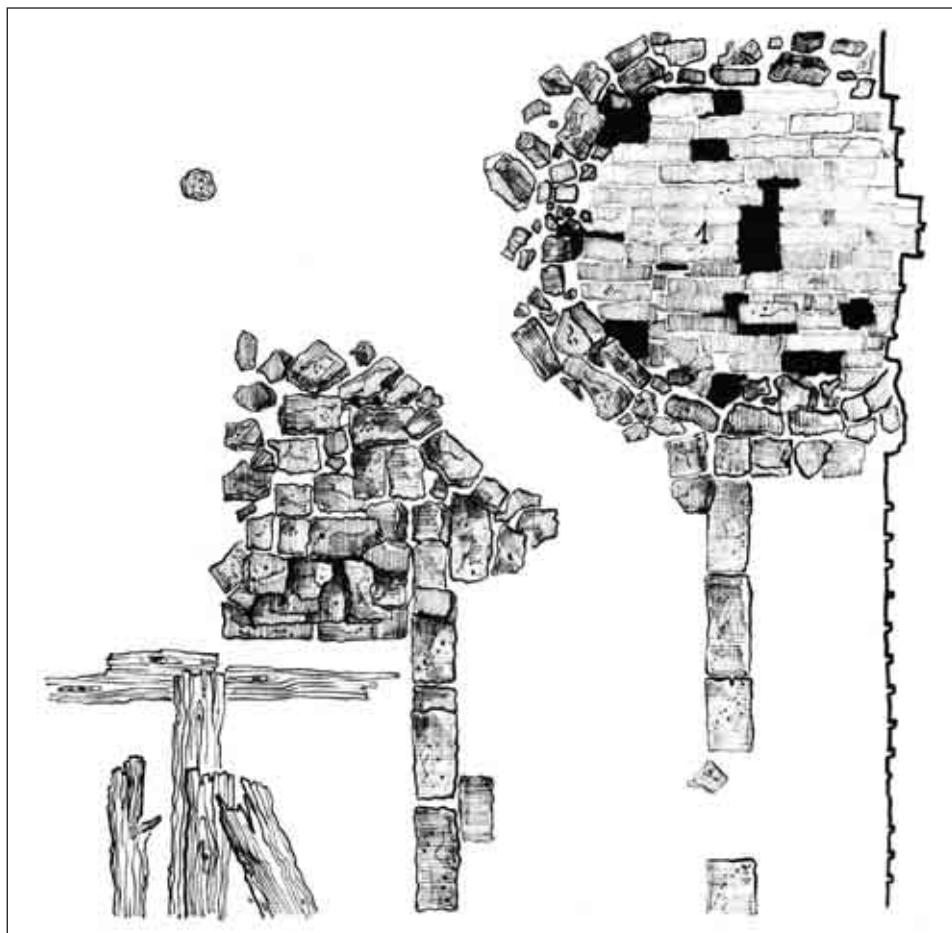
Poniżej pieca nr 1 zarejestrowano warstwę ciemnobrunatnej ziemi o dużej zawartości kości zwierzęcych i określono ją jako warstwę IV. Warstwa ta zalegała pomiędzy piecem nr 1 a piecem nr 2 i miała miąższość 60 cm. W kolejnej warstwie V natrafiono na relikty pieca nr 2, który posadowiono na warstwie VI, najprawdopodobniej ostatniej z serii zasypów wypełniających fosę. Odslonięty w profilu zachodnio-północnym wykopu, przykryty był warstwą IV, która oddzielała go od wyżej położonego pieca nr 1. Z jego ceglanej konstrukcji zachował się jedynie fragment podstawy o kolistym kształcie i palenisko (ryc. 4). W związku z tym rozszerzono wykop, dzięki czemu wydobyto zabytki wypełniające jego wnętrze.

Omówienia pozyskanego w trakcie badań materiału zabytkowego dokonałam na podstawie archiwalnych spisów inwentarzowych i kart katalogowych. I tak, porównując znaleziska pochodzące z dwóch pieców można stwierdzić, że udział procentowy fragmentów naczyń w stosunku do fragmentów kaflki nieznacznie się różni. W piecu nr 1 naczynia stanowiły 95%, a kafle 5% całości materiału, zaś w piecu nr 2 — odpowiednio 88% i 12%. Rozważając, czy istnieje różnica w zdobieniu kaflki znalezionych wewnątrz pieców, można odnotować, że w piecu nr 1 najwięcej było kaflki reliefowych zdobionych motywem wianka (31%), maskaronu (21%) i kolumn (17%), a także orła i lwa (15%)¹². Natomiast w piecu nr 2 ponad połowę (56%) stanowiły kafle z ornamentem arabeskowym. W zespole kaflki z wnętrza pieca nr 2 znalazły się pojedyncze egzemplarze zdobione ornamentem goździka, nierozpoznanego kwiatka, a także fragment z maskaronem. Przedstawione tu porównanie jest zdeterminowane stanem zachowania pieców w momencie ich odslonięcia oraz metodą eksploracji. O ile piec nr 1 (z zachowanym rusztem i paleniskiem) przebadano systematycznie, o tyle z najprawdopodobniej pieca nr 2 (rozebranego w przeszłości) udało się uzyskać jedynie zabytki zalegające wewnątrz, w najniższej jego warstwie. Przyjmując sumę fragmentów kaflki we wnętrzu obydwu urządzeń za 100%, w piecu nr 1 było ich 83%, zaś w piecu nr 2 tylko 17%. Sytuacja ta powoduje, że nieuprawnione byłoby wnioskowanie o różnicach w datowaniu znalezionych fragmentów kaflki na podstawie występujących na nich motywów ornamentacyjnych. Możliwy jest tylko ogólny pogląd na temat widocznych odmienności stylistycznych w grupach kaflki znalezionych w tych dwóch obiektach. Jedyny typ ornamentu wspólny dla obydwu pieców przedstawiają fragmenty kaflki zdobione wizerunkiem maskarona. Wydobyto je z paleniska i osypiska pieca nr 1 oraz z ostatniego poziomu konstrukcji pieca nr 2.

Kolejną kategorią zabytków pozyskanych w trakcie prac badawczych są fragmenty fajek glinianych złożonych i stojaków do ich wypalania. Znaleziono je zarówno w piecu nr 1, jak i w pobliżu pieca nr 2. Współwystępujące z fajkami liczne fragmenty glinianych kołców to części stojaków, na których zawieszano gotowe do powtórnego wypalania główki fajek. Zabytki te są dowodem na wyspecjalizowany sposób ich wypalania¹³.

¹² A. Świechowska, *Kafle warszawskie*, [w:] *Szkice Staromiejskie...*, tabl. 48.

¹³ A. Świechowska, R. Dukwicz, op. cit., s. 154–155, tabl. 17–20.

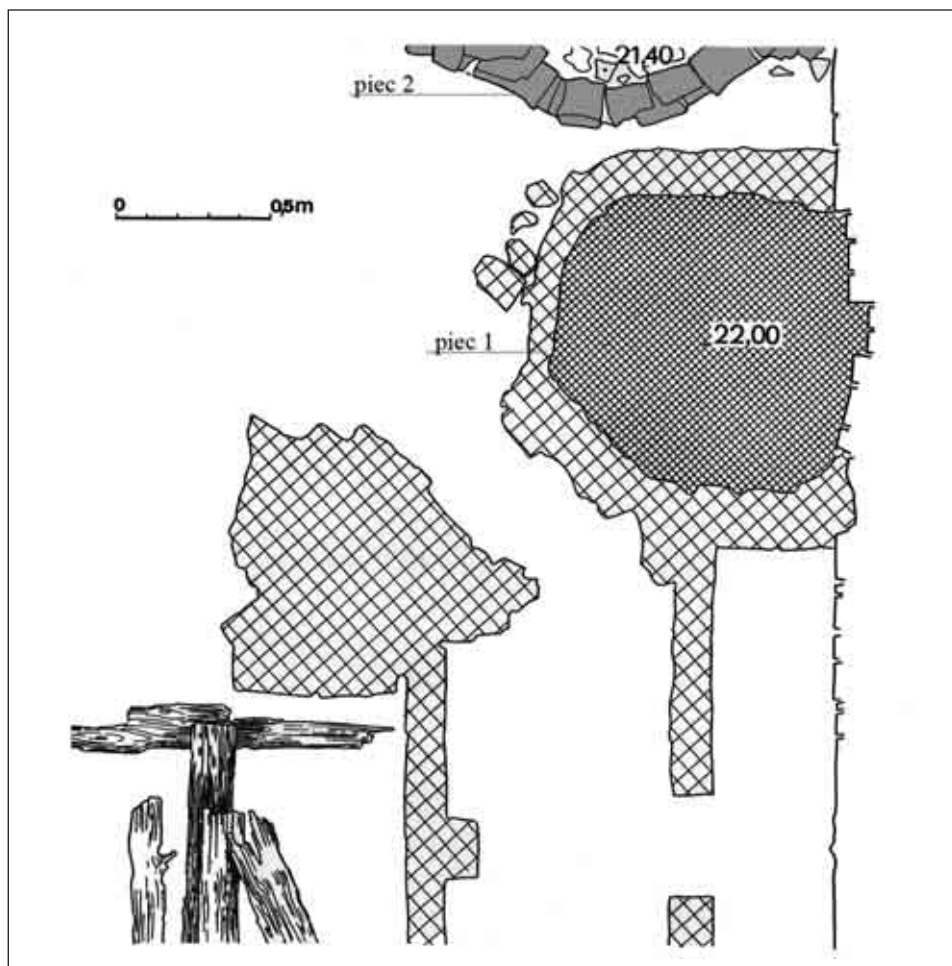
Ryc. 3. Rzut pieca nr 1, wg: A. Świechowska, R. Dukwicz, op. cit., ryc. 4

Fig. 3. A projection of kiln no. 1, after A. Świechowska, R. Dukwicz, op. cit., fig. 4

W piecu nr 1 na ruszcie znaleziono luki pokryte polewami o barwie żółtej i zielonej. Ich stan zachowania jest bardzo dobry. W warstwie paleniska znaleziono lukę przepaloną, z tkwiącym wewnątrz kolcem — fragmentem stojaka. Wśród znalezisk z wnętrza pieca były też fajki bez polewy i fragment brzośca zdobiony schematycznym kwiatkiem. Wszystkie one tworzą zespół typologicznie jednorodny. Wyjątek stanowi luka znaleziona poza piecem nr 2. Jej kształt, wydzielona baniasta część brzośca, podkreślona plastyczną listwą, i tuleja do osadzenia cybucha są dużo mniejsze od lulek z pieca nr 1. Nie ma na niej śladów polewy, zaś wewnątrz brak śladów użytkowania¹⁴. Należy dodać, że w piecu nr 1 na powierzchni rusztu obok fajek złożonych znaleziono fragment kafla narożnikowego w formie kolumny zwieńczonej koroną, a także górną część naczynia kuchennego zdobionego ukośną, romboidalną kratką¹⁵.

¹⁴ K. Meyza, *Die Herstellung...*, s. 57. Redaktorzy wydawnictwa, łącząc na jednej planszy różne zdjęcia, nie uwzględnili miarek, które towarzyszyły zdjęciom dokumentacyjnym.

¹⁵ A. Świechowska, R. Dukwicz, op. cit., s. 153, tabl. 6.

Ryc. 4. Rzut pieców odsłoniętych w trakcie badań 1953–1954 na stanowisku III KBDW.
Rys. U. Skwara-Nieckuła

Fig. 4. A projection of the kilns discovered in 1953–1954 in site III KBDW.
Drawn by U. Skwara-Nieckuła

Podjmując ponowny opis materiału zabytkowego z wykopu zlokalizowanego w fosie miejskiej na stanowisku III KBDW, należało ocenić znaleziony tam, nie opublikowany we wspomnianym artykule z roku 1955 zbiór fajek jednorodnych. Znalazły się one w przygotowanym dużo później katalogu fajek, w którym zadokumentowano je razem z lulkami¹⁶. W trakcie eksploracji nawarstwień zalegających w fosie pozyskano łącznie 30 cybuchów fajek jednorodnych. Fragmenty cybuchów zdobionych są nieliczne, większość to egzemplarze niecharakterystyczne. Zarejestro-

¹⁶ Katalog Zabytków KBDW-Fajki wykonano w formie drukowanych kart formatu A4. Karty Katalogowe Zabytku zaopatrzone w czarno-białe fotografie. W rubrykach znajduje się nazwa przedmiotu (fajka jednorodna lub fajka lulka), numer stanowiska i inwentarza polowego, a także informacje na temat warunków znalezienia (ar, działka, warstwa, warstewka), oraz wymiary i opis szczegółowy zabytku. Katalog jest przechowywany w zbiorach archiwalnych Muzeum Warszawy.

Ryc. 5. Fragmenty cybuchów fajek jednorodnych: a — z warstwy VII; b — z warstwy VI; c — z warstwy V; d — z warstwy II. Fot. G. Kułakowska

Fig. 5. Fragments of stems of one-piece pipes: a — from stratum VII; b — from stratum VI; c — from stratum V; d — from stratum II. Photo by G. Kułakowska

wano ich cechy, w tym pomiar kanału dymowego¹⁷. W zbiorze najczęściej było cybuchów o średnicy 3 mm (77%), następnie o średnicy 2 mm (20%) i jeden o średnicy 2,5 mm. Najlicniejsza grupa znaleziona została poniżej pieców garncarskich w warstwach V, VI, i VII. W pobliżu pieca nr 1 znaleziono cybuch o średnicy 2,5 mm. Z warstwy nr II, przykrywającej piec nr 1, pochodzą cybuchy o średnicy 2 mm. Wśród zdobionych najstarszy wyrób, datowany na lata 1630–1645, znaleziony został w warstwie VII (ryc. 5a)¹⁸. Z warstwy VI pochodzi fragment cybuchu dekorowanego motywem lilii burbońskiej wypełniającej wnętrze rombu, datowany na lata 1645–1665 (ryc. 5b)¹⁹. Kolejny fragment znaleziono w warstwie V, z której pochodzą relikty pieca nr 2. Jest to cybuch zdobiony pasami odcisniętych trójkątów, wewnątrz których znalazły się wypukłe kropki. Analogiczne egzemplarze znaleziono na terenie Zamku Królewskiego w Warszawie, w piwnicach skrzydła południowego. Egzemplarz ten można datować na koniec XVII wieku (ryc. 5c). Najmłodszy chronologicznie fragment cybuchu zdobionego odkryto w warstwie II. W górnym pasie prostego ornamentu liniowego odcisnięta jest sygnatura „Kenburg/Gouda”. W ten sposób oznaczane były wyroby z warsztatu A. Valkenburg w Goudzie w latach 1745–1770 (ryc. 5d)²⁰.

Prace badawcze w latach 1953–1954 na stanowisku III KBDW, w trakcie których odkryto dwa piece do wypalania naczyń, zostały opublikowane w rok po zakończeniu prac terenowych.

¹⁷ Zainteresowanie tą kategorią zabytków datuje się na lata pięćdziesiąte XX w. Liczne znaleziska fragmentów cybuchów kaolinitowych fajek jednorodnych na stanowiskach osadniczych na terenie Wirginii i północnej Karoliny stały się podstawą do stworzenia przez J.C. Harringtona metody ich datowania. Podstawą była zaobserwowana tendencja do zmniejszania się otworu dymowego na przestrzeni od 1620 do 1800 r. (L.R. Binford, *A New Method of Calculating Dates from Kaolin Pipe Stem Samples. An Archaeological Perspective*, New York–London 1972, s. 343). W latach osiemdziesiątych XX w. pojawiły się opracowania holenderskich fajek jednorodnych (D.H. Duco, *The Clay Tobacco Pipe in Seventeenth Century Netherlands*, [w:] *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipes*, t. V: *Europe 2*, red. P. Davey, „BAR International Series”, 1981). Po raz pierwszy można było wykorzystać w datowaniu kompletne egzemplarze fajek. Opisując materiał zachowanych fragmentarycznie cybuchów należy stwierdzić, że obserwacje Harringtona są trafne, szczególnie w przypadku fajek wyprodukowanych w Holandii.

¹⁸ D.H. Duco, op. cit., s. 282, nr 140.

¹⁹ Tamże, s. 278, nr 118.

²⁰ J. van der Meulen, *Goudse pijpenmakers en hun merken*, Leiden 2003, s. 101.

Prezentację wyników autorstwa A. Świechowskiej i R. Dukwicza należy uznać za wyjątkowo sprawną i kompetentną w dziedzinie znajomości nowożytnych kafli. Szczególną wartością artykułu jest posiłkowanie się wynikami kwerendy archiwalnej, w trakcie której odnaleziono testament garncarza Jana Rosołowicza z 1696 roku. Wydaje się, że stał się on podstawą do datowania dwóch znalezionych pieców na koniec XVII wieku.

W wyniku dokonanej obecnie analizy archiwalnej dokumentacji pomiarowej i rysunkowej, sporządzonej w trakcie badań terenowych, nasuwa się jednak wniosek o następstwie w czasie dwóch odkrytych pieców garncarskich. Potwierdza to śmietnikowy charakter warstwy kulturowej rozdzielającej oba obiekty oraz istniejące różnice w materiale zabytkowym pozyskanym z ich wnętrza. Wydaje się, że piec dolny (nr 2) został intencjonalnie rozebrany do poziomu posadowienia, natomiast piec położony tuż obok, lecz stratygraficznie wyżej (nr 1), został z nieznanymi powodami porzucony, o czym świadczą nie wybrane z jego wnętrza wyroby. Dzięki aktualnej wiedzy na temat jednorodnych fajek holenderskich zmieniono dotychczasowe datowanie pieca nr 1 z końca XVII wieku na pierwszą połowę wieku XVIII. Ocenę chronologiczną pozostałości pieców oparto na datowaniu fragmentów cybuchów fajek jednorodnych znalezionych w warstwach poniżej i powyżej bloku warstw związanych z piecami, a także w najbliższym otoczeniu pieca nr 1. W związku z tym można sądzić, że wypalane w piecu górnym garnki, kafle i fajki złożone, czyli lulki, są wyrobami z pierwszej połowy XVIII stulecia.

Adres Autorki:

mgr Katarzyna Meyza

Dział Archeologiczny Muzeum Warszawy

katarzyna.meyza@muzeumwarszawy.pl

A MODERN-ERA POTTERY WORKSHOP IN OLD WARSAW. SOME NEW FINDINGS

Two pottery kilns discovered and analysed by archaeologists from the Committee for Research on Old Warsaw in the 1950s brought valuable data on crafts in Old Warsaw. The workshop, which functioned *extra muros*, is documented by a potter's last will made in 1696. Archaeological research showed that it had produced three kinds of clay artefacts: dishes, stove tiles and smoking pipes. Until recently, it had been known as the only documented workshop in Central Europe that manufactured bowls for composite *lüle*-type pipes. A new analysis of the 1950s excavation documentation revealed two phases in the functioning of the workshop. Due to advances in research on Dutch pipes the dating was corrected from the end of the 17th c. to the first half of the 18th c.

Translated by

Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: warsztat garncarski, testament garncarza, nowożytność

Key words: pottery workshop, potter's last will, modern era